

«TARİHİ DEMOGRAFİ» ARAŞTIRMALARI

ve

OSMANLI TARİHİ

Ömer Lûtfi Barkan

Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerindeki araştırmaların kendilerinden beklenen feyiz ve inkişafı kavuşarak dünya tarihçiliği yanında mevkiini alabilmesi için, mevzu ve metodlarını tamamiyle değiştirmesi, *tarihî olayları yeni bir görüş zaviyesinden ve yeni malzeme üzerinde ayrı metodlarla çalışarak tetkik* etmesi lâzım gelmektedir.

Bu hususta beklenen inkişafın daha ziyade iktisadî ve içtimai meselelere tevaccüh etmesi icap edeceği bu gün umumiyetle kabûl edilmekte ve bu istikametlerde ümit verici çalışmalara da başlanmış bulunmaktadır. Fakat, bu suretle, siyasî ve askerî tarihlerin bilhassa meşgul bulunduğu şekliyle ârızî ve münferit hadiselerin hikâyecilik tarzında kayıt ve tesbiti itiyadını terkedip, *müesseselerin ve bünyeî hususiyetlerin tetkik ve izahına* doğru kaymak mecburiyetinde bulunan bir tarihçilik için, umumiyetle istatistik malzemesinin ve bu arada *nüfus istatistikleri*'nin kullanılması zarurî bir şart olduğu halde bu malzemenin ehemmiyeti ve kullanılış tarzı üzerinde dikkati çekebilecek bir etüd henüz ortaya konmuş değildir.

Bu yazımızla biz burada, okuyucularımızın alâkasını bu mühim mevzu üzerine çekmek ve kendilerine ehemmiyeti gün geçtikçe daha fazla artacak olan böyle *hususî bir grup malzeme mevcudu bakımından Türk arşivlerinin imkânları* hakkında bir fikir vermeğe çalışmak gibi bir gaye gütmekteyiz.

1. DEMOGRAFİ İLMİ VE TARİH

Osmanlı İmparatorluğu tarihini *yeni bir ruh ve metodla* ele alıp onu dünya tarihleri için enteresan bir mukayese zemini haline sokmak isterken üzerinde durulması lâzım gelen mühim mevzulardan birisi, şüphesiz, «*Tarihî Demografi*» namı altında *tarihî ilimler arasında müs-*

takil bir şube halinde gün geçtikçe daha fazla gelişmekte olan bir araştırma kolunu tarihin hizmetine koymak olacaktır.

Gerçekten, tarih ilminin şimdiye kadar muhtelif devir ve medeniyetlerin hususiyetlerini, devletlerin askerî ve idarî teşkilâtını, içtimâî ve iktisadî münasebetler nizamını tetkik ve izah etmek isterken, *o devir ve medeniyetlere has nüfus imkân ve zaruretlerini, memleket nüfusunun kütlesi, kesafet ve dinamizmi, harita üzerindeki yayılış ve konuş şekli, yer değiştirme imkân ve sür'ati, artış nisbeti, yaşlara, cinsiyete ve meşguliyet nevine göre tereküp tarzı ilâh.. gibi demografik âmil-leri hesaba katmamış olması, birçok hadiselerin ilmî bir izahattan mahrum kalmasına ve dolayısıyla tarihin diğer ilimler arasındaki itibarının lâ-yıkıyla teessüs edememesine sebep olmuştur.* Filhakika, bugün elimizde sıhhatli ve tafsilâtlı nüfus istatistiklerine dayanan bu kabîl *demografik mûtalar* bulunmadıkça devlet işlerimizi ve ekonomik teşebbüslerimizi verimli bir şekilde sokmak, yurdumuzun hal ve istikbaldeki iktisadî, ziraî ve içtimâî problemlerini aydınlatmak ve ona göre kalkınma plânları yapmak ve tedbirler almak, dost veya düşman bir memleketin askerî kuvvetini ve harp kabiliyetini ölçmek mümkün değildir. Aynı şekilde, tarihin muayyen bir devrinde yaşamış olan bir cemiyetin iktisadî, içtimâî veya askerî problemlerini hakkiyle izah edebilmek için de demografik vaziyetin etüd edilmesi icap edeceği aşikârdır. *Modern demografi ilminin zamanımız cemiyetlerinin siyasî, iktisadî ve içtimâî meselelerini aydınlatmak için vazettiği müessir usul ve bilgilerle mücehhez olarak tarihin demografik diyebileceğimiz bir görüş ve anlayış zaviyesinden tetkiki, tarih ilmini gençleştirmek, ona yeni ufuklar açmak, izahlarına yeni butlar kazandırmak imkânlarına sahiptir.*

«**DEMOGRAFIK» TARİH GÖRÜŞÜNÜN EHEMMİYETİ:** Gerçekten, nüfus meselelerini tarihî tetkikler esnasında hem *sebepler* hem de *netice* olarak tetkik etmek bir zarurettir.

Bir taraftan, devletlerin teşekkülü ile kendilerine mahsus heybet ve yapılarını muhafaza edebilmeleri, bazı devirlerde milletler arasındaki rekabet ve mücadelelerin hummalı bir şekil alması ve fütuhatın devamlı neticeler elde edebilecek şekilde hep aynı istikamette genişleyip gitmesi, din ve mezheplerin yayılış tarzı, teşkilât ve müesseselerin mahiyet değiştirmesi, içtimâî sınıfların arasındaki münasebetler, ziraî rejimin bozulması, isyanlar, ekonomik gelişmeler ve teknik terakiler ilâh., bu gün olduğu gibi tarih boyunca da, demografik mülâhaza ve mûtalar olmadıkça izahsız kalmaya mahkûmdurlar. En yeni iktisadî ve içtimâî tarih araştırmaları bize *iktisadî tesirlerin bir insan unsuru ve demografik durumun arkasından ve onun tâbii olarak tarihî hadise-*

leri harekete geçirdiğini, siyasî veya içtimaî ihtilâlcî büyük hareketlerin bilhassa demografik gelişmelerle ekonomik konjonktür arasında bir uygunsuzluk olduğu zaman patlak verdiğini isbat etmektedir. Hülâsa, ekonomik ve sosyal bünye demografik bünye tarafından sıkı bir şekilde «tâyin ve içap» edilmektedir ve bu sebeple nüfus meseleleri tarihin yapıcı kuvvetleri arasında, hadiselerin «niçin» lerini izah hususunda büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Diğer taraftan, tarihte tetkik mevzuu yapılabilecek kadar az-çok büyük bir ehemmiyet arzeden *her hadisenin demografik sahada dâima bir aksi ve neticesi* bulunmaktadır. Bilhassa, devletlerin teşekkülü veya parçalanması nevinden siyasî veya askerî büyük hadiseler, çok defa kendi ehemmiyetleriyle mütenasip olarak, kalabalık nüfus kütlelerinin yer değiştirmesine, nüfusun konuş tarzında bir değişikliğe, velhasıl rakkamla ölçülebilen ve harita üzerine dökülüp mutalâa edilebilecek olan birtakım nüfus hareketlerine sebep olmaktadır. Netekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü devrinde onun hayatına az-çok faal bir şekilde iştirâk etmiş olan milletlerin coğrafi yayılışında, yeni bir şekilde yer ve yurt tutmalarında, İmparatorluğun hudutları içinde yeniden meydana gelen iktisadî sahalarda ve iş hayatında ihtisaslaşmalarında, toprağa yerleşmelerinde veya şehirlerde toplanmalarında büyük ve mânalı değişikliklerin vukua gelmiş bulunması zaruridir¹. Bu değişikliklere karşı kayıtsız kalan bir tarih anlayışı, hadiselerin hakiki mâna ve izahını kavrayamamaya mahkûmdur. Bu bakımdan, *nüfus meselelerini, tarihî hadiselerin rakkamla ölçülebilen ve harita üzerinde mutalâaları mümkün olan neticeleri veya o hadiselerle muvazi bir şekilde inkişaf eden unsurları olarak mutalâa etmek imkânı mevcuttur ve bu şekilde mutclâı edilmelerinde tarih ilmi için büyük kazançlar vardır.*

¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü meselesini anlayabilmek için *demografik* diyebileceğimiz bir takım hususiyetlere, yani o devirde Anadolu'da nüfusun kesafet ve dinamizm derecesi, memleket içinde yayılış şekli ve göçebe unsurların ehemmiyeti ilâh.. gibi meselelerin tetkikine ehemmiyet vermek ve dörtüüz çadırılık bir aşiret efsanesinden çok uzaklaşarak *bir kısım Anadolu memleketlerini doldurup taşan bir muhacir akını faraziyesine* yaklaşmak lâzım geldiğine dair bazı fikirleri şimdiye kadar neşettiğimiz etüdlerde müdafaa etmiş bulunuyoruz. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran Türklerin geniş bir coğrafi sahada yeni bir din ve lisanın yayılmasında âmil olarak, bu memleketlerde yeni bir kültür birliğinin yaratıcısı veya taşıyıcısı olmak, veyahut sadece yeni bir din ve nizam namına fütuhât yapmak azim ve irâdesini kendilerinde bulmak için nüfus imkân ve şartları bakımından umumiyetle zannedildiğinden daha müsait vaziyette bulunmaları lâzım gelir. Bu hususta, İktisat Fakültesi Mecmuasının XI. cildinde *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler* isimli etüde ve devamına (1952), ve 1942 de Ankarada neşredilmiş olan Vakıflar Dergisinin II. cildinde *İstilâ devrinin kolonizatör Türk dervişleri* isimli yazımıza bakınız.

Görülüyor ki zamanımızda coğrafya, iktisat ve sosyoloji ilimlerine (bu ilimlerin asıl mevzuunu teşkil eden hadiselerin hakiki âmili olan *insan unsuru hakkında*) rakkamlarla ifâde edilebilen müessir ölçüler ve yeni tahlil metotları temin eden demografi ilminin, mazide muayyen bir insan topluluğunun o zamanki içtimaî veya iktisadî bünyesini, teşkilâtını bu günkü içtimaî ilimlere has zihniyet ve metotlarla tetkik etmek ve eski devirlerin iktisadî veya beşerî coğrafyasını vücuda getirmek isteyen *ilmî bir tarihçilik için gençleştirici tesirlere malik türlü aşlar* temin etmesi mümkündür. Bu hakikatlardan daha uzun zaman tegâfül etmek de zamanımız tarihçiliği için kabil olmayacağından, «Tarihî Demografi» hakkındaki araştırmalar gün geçtikçe daha sistemli ve itinalı bir rağbete mazhar olmaktadır. *Milletler Arası Tarihî İlimler Kongresi*'nin Zürih'te yapılmış olan VIII. (1938) toplanmasında, tarihin bu yeni araştırma kolunun ehemmiyeti göz önünde tutularak, bu ilmin müstakbel inkişaflarını temin etmiş olmak için bir «Milletler Arası Tarihî Demografi Komisyonu» kurulduğu gibi; aynı kongrenin 1950 de Paris'te yapılmış olan IX. içtimaında da *tarihî demografi araştırmalarının hal-i hazır durumu ve bu şubenin istikbalde meşgul olması lâzım gelen meseleler* hakkında beş rapor hazırlanmıştır².

2. ELDE MEVCUT İSTATİSTİK MALZEMESİNE GÖRE «TARİHİ DEMOGRAFİ» NİN İNKIŞAF İMKÂN LARI

Fakat, «Tarihî Demografi» ye bu suretle büyük ümitler bağlanmış ve Milletler arası kongrelerde ona, biraz ölçüsüz denebilecek kadar, geniş bir yer ayırmış olan tarihçilerin istikbale âit projeleri ne derece ye kadar tahakkuk etmek imkânlarına maliktir? ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu tarihi için bu imkânların derecesi nedir?

Kolayca tahmin edilebileceği veçhile, istatistikten doğan ve rakkamlarla konuşmasını seven ve daha ziyade sosyal ve ekonomik ilimlerin problemleriyle meşgul bulunan *modern demografi ilmini tatmin edecek derecede zengin ve mütenevvi istatistik malzemesini tarihin her devri için her yerde bulmak kabil değildir*. Avrupalı mütehassısların beyanına nazaran, demografi ilminin müstakil bir «nüfus tarihi» vücuda getirebilmek için kullanabileceği nüfus istatistiklerini Avrupa'da ancak XIX. asırdan itibaren bulmak mümkündür. Bu devirde *modern manâsile nüfus sayımları*'nın Avrupa'da başlamasından evvelki zamanları

² IX. Congrès International des Sciences Historiques I. Rapports, II. Actes. Paris 1950 - 1951.

demografi ilmi için bir nevi *tarih öncesi* (préhistoire) sayanlar ve ondan evvelki devirler için, ancak bazı rakkamlar zikrederek muayyen bazı hadiselerin daha iyi anlaşılmasını ve vüzh peyda etmesini temin etmek mümkün olabileceğini iddia edenler vardır. Bununla beraber denilebilirki, bu ümit kırıcı görüş tarzı bu haliyle, ancak bazı müfrit demografların görüşüdür. Hakiki tarihçiler için bahis mevzuu olan iş, bilhassa XIX. asırdan evvelki devirler için, iddialı bir şekilde münhasıran «nüfus tarihi» meseleleri ile meşgul olmak ve bu maksatla *tarihî rakkama boğmak* olmayıp, sadece tarihî hadiseleri izah için demografik mütalardan faydalanmaktır. Bu mütevazi gaye ile hareket edildiği takdirde, elde mevcut nüfus istatistiklerinin ve kendilerine dayanarak nüfus vaziyetlerine ait *bilvasıta istidlaller* yapılabilecek olan iktisadî, malî vesikaların zannedildiğinden daha mebzûl bulunduğu anlaşılacaktır.

a) NÜFUS İSTATİSTİKLERİ BAKIMINDAN AVRUPA ARŞİVLERİNİN DURUMU:

Gerçekten Orta Çağ tarihiyle meşgul tarihçiler hakiki manâsiyle dahi demografik diyebileceğimiz vesikaların Avrupanın cenubundaki memleketler için XIII. ve diğer şimalî Avrupa memleketleri için ise XIV. asırdan itibaren mevcut sayılabileceğini ortaya koymuşlardır. Bu sebeple, 1086 senesinde İngiltere'nin ve 1328 de Fransa'nın umumi nüfusunu hesaplamaya yarayan «tahrir» vesikalarını³ bu meyanda birer istisna olarak zikretmektedirler. *Geniş ülkelere şâmil ve yeknesak bir usulle yapılmış oldukları için istisnâ bir ehemmiyeti hâiz olan bu gibi vesikalar yanında, Orta Çağdaki feodal parçalanma ile mütenasip olarak kısmî ve hususi daha bir çok sayımların neticelerini bildiren vesikalar da pek çoktur. Hele şimalde zamanına göre çok inkişaf etmiş bir sanayi mintakası olan «Pays-Bas» (Felemenk) memleketleri ile, cenupta İtalyan şehirleri ve İspanya için oldukça zengin ve çeşitli nüfus istatistiklerinin mevcut bulunduğu ve bu gün bu vesikalar üzerinde hummalı bir faaliyetle çalışıldığı da anlaşılmaktadır.*

Bu vaziyet karşısında nüfus istatistikleri bakımından Orta Çağ Avrupasının durumu tetkik edilince görülmektedir ki, asıl şikâyet mevzuu olan cihet «tarihî demografi» tetkikleri için lüzumlu malzemenin tamamıyla yokluğundan ziyade, bu *istatistiklerin geniş bir mekân içinde mukayese edilebilecek bir şekilde, yeknesak usullere göre ve muntazam fasılalarla tekrar edilmiş büyük sayımların neticelerini ihtiva etmişleridir.*

³ F. Lot. *L'état des paroisses et des feux de 1328*, Paris 1929; J. C. Russel, *British Medieval Population*, Albuquerque, 1948.

Aynı surette, bu vesikaların *hakiki manâsiyle nüfus sayımları* olmayıp, ekseriya hususi ve fevkalâde bir hal karşısında muayyen bir vergiyi toplayabilmek için yapılmış sayımların neticelerini bildirmeleri de, onların işlenmesini ve manâlandırılmasını güçleştirmektedir. Bu vaziyette bazan bir şehrin bütün nüfusunu değil de yalnız muayyen bir varlık derecesinde bulunan mülk sahiplerini veya muayyen bir yaşın üstünde eli silâh tutan vatandaşları kaydedilmiş görmekteyiz.

Diğer bazı hallerde nüfus adedi, manâsı çok defa pek iyi tayin edilemeyen ve zamanla ve yerine göre manâsı ve ihtiva ettiği nüfus sayısı çok değişmiş olan «hane» veya «ocak» (foyer, feu) adedinin verilmiş olması da, hakiki nüfusu hesap edebilmek için, zamanına ve yerine göre bu «hane» leri veya aileleri kaç emsali (coefficient) ile zarbetmek lâzım geldiğinin tayini işi dolayısıyla ortaya büyük müşküller atmaktadır.

Umumiyetle hristiyan memleketlerinde ve bu arada bilhassa katoliklerde vaftiz, evlenmek, cenaze merasimi gibi vesilelerle müminlerin kiliselerdeki hususi defterlere kaydedilmiş olması ve bu defterlerden bir çoğunun iyi muhafaza edilmiş bulunması da Avrupa memleketleri için bu devirde nüfus tetkikleri bakımından zengin kaynakların mevcut bulunmasını temin etmektedir.

b) «TARİHİ DEMOGRAFİ» ARAŞTIRMALARI BAKIMINDAN DEVLET ARŞİVİMİZİN KIYMETİ :

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince; Avrupa'daki şekliyle Kilise ve Belediye kayıtları mevcut olmayan veya sosyal ve siyasî bünye hususiyetleri icabı olarak (Avrupa'dakine müşabih bir feodal hiyerarşi, bir soy ve toprak asaleti, devlet içinde ayrı bir devlet teşkil edecek şekilde bir «kilise» mevcut bulunmadığından) âile, cemaat veya belediye arşivleri teşekkül edemiyen veya mevcut bulunanlar da türlü istilâlar ve ihtilâller neticesinde tahrip edildiği tahmin edilmekte olan bir memlekette nüfus meseleleri üzerinde tarihî tetkikler yapmak hususunda lüzumlu malzemenin bulunamayacağı zannedilebilir.

Şimdiye kadar Osmanlı tarihi ile meşgul olanların bu hususta mevcut vesikaların kıymeti ve mahiyeti hakkında dünya ilim âleminin dikkatini çekecek tetkikler neşretmiş olmaması ve ötedenberi *demografi kitaplarında yazıldığı şekilde*, muntazam nüfus tahrirlerinin yapılması işinin muasır cemiyetlerin sosyal bünyelerinde muayyen bir inkişaf seviyesinin mahsulü olduğuna (ve bu halleriyle Avrupa - Amerika kültürünün karakteristik bir hususiyetini teşkil ettiklerine, diğer milletlerin bu kültür zümresine temessüllerinin derecesini ölçmek için nüfus istatistiklerinin mevcudiyet ve mükemmeliyetini «sosyometrik» bir ölçü

olarak kullanabileceğimize) âit bir kanaatin tesiriyle⁴ şimdiye kadar teşkilâtının mahiyeti ve hakiki kuvveti hakkında *menfi kanâatler*'in hükümân olduğu ve tarih çalışmaları bakımından içtimaî ve iktisadî meselelerin tetkikine henüz sıra gelmemiş olan *Osmanlı İmparatorluğu tarihi hakkında bu nevi mütekâmil bir tarih işçiliğinin malzemesinin bulunup bulunmayacağı bir tetkik konusu bile olmamıştır.*

Halbuki, modern manâsiyle istatistik ruhunun Garp'te doğup inkişaf ettiğini kabul etsek bile, Şark monarşileri tipinde *kuvvetle merkezîyetçi devletlerin idarî-malî îcamlarının çok eski zamanlardanberi bu memleketlerde sistemli, yeknesak, geniş ülkelere şâmil ve muntazam fasılalarla tekrarlânmış nüfus ve vergi sayımları yapılmasına müsait olacağını* da unutmamak lâzım gelirdi. Eski Türk-İslâm devletlerinde nüfus ve arazi tahrirlerinin mevcudiyetini gösterir tarihi kayıtlar da pek mebzuldü.

TÜRK ARŞİVLERİNİN EHEMMİYETİNİ ARTIRAN DİĞER SEBEBLER: Diğer taraftan, bu tip devletlerden sonuncusu olan *Osmanlı İmparatorluğu'nun, devlet arşivleri büyük bir kısım itibariyle muhafaza edilmiş yegâne Türk-İslâm devleti bulunması* da, Osmanlı tarihinin arşiv kaynaklarına bütün ilim dünyasının alâkasını üzerine çekmesi lâzım gelen bir tecessüs mevzu'u halini vermiş olması lâzım gelirdi. Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu tarihiyle Yakın Şark'taki bütün Türk ve İslâm memleketlerinin Orta Çağ tarihi ve hattâ bir dereceye kadar Bizans İmparatorluğu tesir ve tecrübeleri devam etmektedir ve biz ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet arşivlerindeki vesikalar sayesinde bu tip bir Şark İmparatorluğunun idarî, malî ve ekönomik hakiki mahiyetini tafsilâtiyle ve müşahhas bir şekilde tetkik edebiliriz. Bu sebeple, yeni bir ruh ve metotla tetkik edilmek şartıyla, Osmanlı İmparatorluğu tarihi, büyük dünya tarihinin ehemmiyetli bir faslını teşkil edecek ve tarihin şu veya bu sahasını kendisine ihtisas yapmış olan ilim adamları Osmanlı tarihi sahasında yapılan araştırmaların sonuçlarını öğrenmekten müstağni kalamıyacaktır.

Aynı suretle, Osmanlı tarihi yalnız bugünkü Türkiye'nin tarihi de değildir. O aynı zamanda Yakın Şark'taki İslâm milletlerinin mühim bir kısmıyla, Balkan ve Tuna memleketleri halklarının tarihini de ihtiva etmektedir. Bütün bu milletler, İmparatorluğun mukadderatı üzerinde faal ve orijinal bir şekilde müessir olmuşlar ve uzun asırlar boyunca devam eden bu mukadderat iştirakinin vermiş bulunduğu içtimaî bünye ve zihniyet hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Bu

⁴ Louis Chevalier, *Démographie générale*, Paris 1951, p. 71.

bakımdan da tarih ilminin pek alışık olduğumuz şema ve prejüjelerinden birinden daha kendimizi kurtararak millî hükümdar sülâlelerinin tarihi ile milletlerin tarihini aynı addetmekten vazgeçersek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun «Tarihî Demografi» sini yapmak teşebbüsünün dayanaacağı imkân ve vasıtaların mahiyeti hakkında bir fikir edinmenin lüzumu büsbütün büyük bir ehemmiyet kazanacaktır*⁵.

Gerçektén bu makalede bahis mevzuu etmek istediğimiz kaynaklar, (Garp memleketleri tarihçilerine «Tarihî Demografi» ilmi için bir «tarih öncesi», «istatistikten önceki bir devir» diye vasıflandırdıkları devrin hudutlarını *Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde belki de üç asır kadar geriye almak lâzım geleceğini düşündürecek kadar*) aynı metotla ve aynı şekilde yeknesak olarak yapılmış ve muntazam fasılalarla tekrarlanmış, geniş sahalara şâmil, *sistematik nüfus sayımlarının* neticelerini ihtiva eden, zaman ve mekân içinde mukayeseye müsait bulunan aynı tip vesikalardan teşekkül etmektedir. Bu vesikaların ihtiva ettiği malûmat, yalnız şu veya bu vergiyi toplamak için fevkalâde vaziyetlerde veya tesadüfen ve hususi maksatlarla yapılmış sayımlar olmayıp İmparatorluğun idarî-malî bütün teşkilâtının esasını teşkil edecek surette tasarlanmış ve yalnız vergi mükelleflerini değil, türlü hizmetler ve intiyazlar dolayısıyla vergiden muaf olanları, ümerâ ve askerleri, kör, topal, müflis veya misafir... bütün erkekleri ihtiva eden *hakiki nüfus istatistikleri* mahiyetinde bilgilerdi.

⁵ Bu sebeble, 1950 yılı yazında Paris'te toplanmış olan IX. Milletler Arası Tarihî İlimler Kongresinin «Tarihî Demografi» ile ilgili seksiyonlarından birinde, *bu sahada hazırlanmış olan raporların münhasıran Batı Avrupa memleketlerine âit meselelerden bahsedişini, milletlerarası bir kongre için büyük bir noksan telâkki ettiğimizi de belirterek Türk arşivlerinde büyük bir kısım Yakın Şark memleketlerine âit fevkalâde zengin nüfus istatistikleri mevcut olup bunlara âit bazı neşriyatın da yapılmış bulunduğunu, vaktinde hâberdar edilmiş olsaydık bu kaynakların vaziyetini ve kendilerinden çıkarılması mümkün istatistik malûmatı hakkındaki ilk araştırmalarımızın neticelerini böyle bir kongreye sunabileceğimizi söylediğimiz zaman bu beyanımız şüphe ile karışık büyük bir alâka uyandırdı. (bk. yukarda ismi geçen kongre zabıtları II. actes; p. 42).*

Aynı suretle, «Türkiyede, XV. ve XVI. asırlarda yapılmış olan nüfus ve vergi tahrirlerinin istatistik verimleri hakkında araştırmalar» namı altında 1950 ve 1951 senelerinde Paris Üniversitesinin davetlisi olarak yaptığımız konferanslarda, Türk Arşivlerinin ihtiva ettiği nüfus istatistiklerinin zenginliği üzerinde verdiğimiz misaller de bazı yabancı ilim adamlarının hayret ve alâkasını çekecek hakiki bir sürpriz teşkil etti. *Bu derece zengin bir malzemeye sahip oluşumuz kendileri için o kadar ümit edilmedik bir vâkıa idi.* Bu kaynaklardan istifade edilerek, hiç olmazsa büyük bir kısım Akdeniz memleketlerinin nüfus hareketleri tarihini aydınlatacak bir mahiyette, şümulü neticeler çıkarmanın mümkün gözükmesi de gösterilen alâkanın derecesini arttırmış bulunuyordu.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA BÜYÜK NÜFUS VE VERGİ TAHRİRİ DEFTERLERİNİN İSTATİSTİK VERİMLERİ HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerinde yapılacak demografik araştırmaların kullanabileceği malzemenin zenginliği hakkında bir fikir verebilmek için mahiyet ve muhtevâları hakkında başka bir yerde⁶ oldukça etraflı malûmat vermiş olduğumuz *büyük nüfus ve vergi tahriri* defterleri hakkında burada şu noktaları hatırlatmamız münasip olacaktır:

Bu gün elimizde bulunan Türk arşivlerinin en kıymetli hazinesi, eski bir idarî an'änenin otuz-kırk sene gibi fasıllarla yapılmasını âmir bulunduğu *büyük nüfus ve vergi tahrirlerinin neticelerini tesbit eden ana defterlerdir*. Hâlen muhtelif arşivlerimizde irili ufaklı olmak üzere bin kadarı mevcut bulunan bu ana defterler (kütükler) sayesinde biz, muayyen bir tarihte İmparatorluk dahilinde her köy ve kasabada mevcut bulunan *yetişkin* erkek nüfusunu, ellerindeki toprak miktarını «çift», «nîm çift» veya «dönüm» olarak gösteren işaretler ve her birinin tâbi olduğu türlü *vergi* mükellefiyetlerini tespit eden rakkamlarla birlikte *isimleri ve babalarının adlarıyla ayrı ayrı kaydedilmiş* görmektediriz. Yine aynı defterler sayesinde her köyün kimin timari veya mülk ve vakfı olduğunu, o köylerde icra edilen zer'iyatın ve yetiştirilen hayvanların nevileriyle miktarlarını bildiren veya istidlâle yarayan sarih kayıtları, öşür ve rüsûm miktarını tayin eden rakkamları bilmekteyiz. Bu defterleri henüz lâyıkıyla tanımayan⁷ Türkiye tarihçilerinin bu muazzam hazinelerde bundan böyle neler bulabileceğini tayin etmek, şüphesiz imkânsızdır. Bununla beraber biz bugün, bu defterlerde *teşkilâtli bir bütün ve müdil bir makine halinde işleyen İmparatorluk Türkiyesinin milyonlarca rakkamın belâgatli lisanı ile tasrih ve tevsik edilmiş canlı bir tablosunu, koskoca bir İmparatorluğun bir işbaşı manzarasını* görmek mümkün olduğunu söylemekle iktifa edebiliriz. Bu suretle bundan dört-beş yüz sene evvel Türkiye'nin her köşesinde mevcut sipahi veya mülk ve vakıf sahibi ile toprağa bağlanmış olan köylüyü (İmparatorluğu bir ucundan diğerine katederek geniş mikyasta mübadele ve münasebet cereyanları temin eden yollar boyunca) derbent bekleyen, yol ve köprü tamir eden ve kervansaraylara hizmet eden insanları; madenci, güherçeleci, şapçı, tuzcu, taşçı ve yağcı gibi türlü mükellefiyetleri olan halkı ve nihayet her türlü bâç ve rüsûm

⁶ *Türkiyede İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakanâna mahsus istatistik defterleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1940, Cilt II, Sayı 1-2.

toplanan geçit, pazar ve gümrük mahallerini yerliyerinde ve vazife başında görmek, *imparatorluk denen bu muazzam makinenin çarklarının nasıl işlediğini anlamak ve rakkamlarla ölçmenin bu defterler sayesinde mümkün olduğunu* söyleyecek olursak, iktisat ve maliye tarihçileri, burada bahis mevzuu ettiğimiz *bu membarların emsâlsiz tarihî kıymetî* hakkında derhal bir fikir edinmiş olacaktır.

Fakat, şimdilik biz burada, bu defterlerin tarihî tetkik konusu olma bakımından taşıdıkları türlü imkânlar arasından, yalnız *onların bütün İmparatorluk için mukayeseli muntazam nüfus istatistikleri tabloları tanzimi hususunda ne dereceye kadar zengin ve çeşitli malûmatı ihtiva ettiklerini belirtmek* isteyeceğiz.

4. ARAŞTIRMALARIN NETİCELERİNE ÂİT İLK TEBLİĞLER

Bu defterler üzerinde senelerden beri yapmakta olduğumuz tetkikler bize, birisi Kanunî Sultan Süleyman devrine, diğeri elli-altmış sene sonraya âit olmak üzere aşağı yukarı *tamam iki ayrı kolleksiyonun* mevcut olduğunu, onlardan evvele âit olan Selim I., Bayazıt II., Fatih ve hattâ Murat II. devirleri tahrirlerinden ise, ancak geriye doğru gidildikçe miktarı azalan bazı nûmuneler kaldığını göstermektedir. Bizim şimdiye kadar Kanunî tahta geçtikten sonra yaptırılmış olan büyük tahrirlerin neticelerini tespit eden defterler üzerinde yaptığımız tetkikler neticesinde bu defterlerden çıkarılacak çeşitli istatistik cetvellerini hemen bütün İmparatorluk için yapmak mümkün olacaktır⁷.

ORTAYA ÇIKAN BAZI MÜHİM MESELELER: Bu meseleler bahis mevzuu edilirken okuyucularımızın zihnini bilhassa «acaba, muayyen bir tarihte bütün Osmanlı İmparatorluğuna şâmil umumî bir nüfus sayımı mevcut mudur? mevcut ise, bu sayımın neticelerine göre Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu ne kadardır, bu nüfusun mühtelif bölgelerde yekdiğerine olan nispetini tayin etmek ve komşu memleketlerle mukayesesini yapmak mümkün müdür?» gibi meselelerin işgal edeceğini tahmin ediyoruz. Bu yazımızda bu suallere, kısmen de olsa cevap verebilecek durumda olduğumuzu söyleyebiliriz.

⁷ Osmanlı tarihi üzerinde yapılacak demografik araştırmaların kullanacağı *bu nüfus ve vergi tahrirlerinin istatistik verimleri* hakkında bir fikir verebilmek için, bu sahada giriştiğimiz uzun tetkiklerin ilk neticesi olarak bu gün burada *bazı misaller* vereceğiz. Yakında Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilecek olan eserimizde bütün Osmanlı İmparatorluğu'na şâmil olmak üzere tafsilâtlı istatistik tabloları ile lüzumlu harita ve grafikler bulunacaktır. Aynı eserde *bu istatistik malûmatın nerelerden ve nasıl çıkarılmış olduğuna* âit gerekli izahat mevcut bulunacağından, burada yalnız vardığımız bazı umumî neticelere dair örnekler vermekle iktifa etmiş olacağız.

Gerçekten; *Sultan Süleyman Tahrirleri* namıyla meşhur olan ve Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta geçişini takip eden ilk on sene (1520-1530) içinde bütün Osmanlı memleketlerine şâmil olmak üzere yapılmış olan tahrirlerin neticelerini ihtiva eden bir kolleksiyon hemen hemen tam olarak elimizde mevcut olduğundan bu defterlere dayanarak o tarihlerde Türkiye nüfusunu (Mısır, Irak ve Tuna ötesi Avrupa bölgeleri hariç); *I numaralı Tablo*'da gösterildiği şekilde yayılmış olduğunu tespit etmek bizim için mümkün olmuştur.

TABLO I

Sultan Süleyman tahrirlerine göre 1520 - 1530 yılları arasında Türkiye'de nüfusun yayılışı

Vilâyetler	Hane adedi			Hano yekûnu	5 emsiline göre hesaplanan nüfus sayısı
	Müslim	Hıris'iyân	Yahudi		
Anadolu a)	540.963	4.471	—	545.434	2.727.170
Karaman b)	143.254	2.448	—	145.702	728.510
Zülkadriye c)	66.776	2.687	—	69.463	347.315
Diyaribekir d)	72.675	11.979	—	84.654	423.270
Rum e)	118.683	15.287	—	173.920	869.600
Arap f)	131.399	444	—	131.843	659.215
Yekûn	1.073.750	77.266	—	1.151.016	5.755.080
Rumeli g)	211.783	824.613	4.061	1.040.457	5.202.285
İstanbul şehri h)	(?)	(?)	(?)	(?)	400.000 (?)
Yekûn					5.602.285
U. yekûn					11.357.365

a) Anadolu vilâyeti, Kütahya, Hüdâvendigâr, Karesi, Biga, Kocaeli, Sultan-önü, Bolu, Ankara, Aydın, Karahisar-ı Sâhip, Kas'amonî, Kengiri, Alâiye, Hamid, Menteşe ve Saruhan livalarından müteşekkil Batı Anadolu'dan ibaretti.

b) Karaman vilâyeti, Konya, Beğşehir, Akşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri, ve İçeli livalarından teşekkül ediyordu.

c) Zülkadriye eyaleti, Maraş livasile, Bozok ve Kırşehir kazalarından müteşekkildi.

d) Diyaribekir eyaleti, Amid, Mardin, Musul, Sincar, Arabgir, Ergani, Çermük, Siverök, Kiğı, Çemişkezek, Harput, Ruha (Urfa), Ana, Deyr ve Rahbe livalarıyla Hısnî Kifa kazasından müteşekkildi.

e) Kadîm ve Hâdis Rum vilâyeti, Amasya, Çorumlu, Tokat, Şarkî Karahisar, Canik, Trabzon, Malatya, Divriki, Dârende, Kemah ve Bayburt livalarından müteşekkildi.

f) Arap vilâyeti, Şam, Safed ve Salt, Aclûn, Gazze ve Remle, Kudüs, Hama, Humus, Trablus, Ayıntab, Birecik, Halép, Adana, Uzeyr, Tarsus ve Sis livalarından müteşekkildi.

I NUMARALI TABLONUN TETKİKİ: Tabiatıyla bu tablodaki rakkamlar, basit birtakım hulâsalar veya elde edilen umumî neticelere âit bazı misallerdir. Yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz eserimizde bu rakkamları en küçük idarî taksimat olan kazalara kadar indirdiğimiz gibi, her kaza dahilinde de Has, Timar veya vakıf ve mülk topraklar içinde nüfusun dağılışı ayrı ayrı gösterilmiş olacaktır. Bundan başka nüfusu evli, bekâr veya dul olduğuna; göçebe, köylü veya şehirli bulunduğuna; türlü hizmet erbabından ve askerî sınıftan olmasına göre de tasniflere tabi tutacağız.

Tetkik ettiğimiz defterlerde, vergi verecek çağa (belki 14 - 16 yaşlarına) geldiği halde evlenmemiş olanlar da «mücerret» namı altında kaydedilmekte ve bizim eserimizdeki tablolar ayrı sütunlar halinde bu gibilerin yekûnunu da ihtiva etmekte işe de, buraya yalnız evlenmek suretiyle bir «hane» meydana getirmiş olan erkekler, tâbir caizse aile reisleri alınmıştır.

Bu tablodaki hane yekûnlarından umumî nüfusu hesaplamak için burada kabul ettiğimiz "5., *emsâli*, itiraf etmek lâzım gelir ki, ilmî usullerle bulunmuş bir rakkam değildir. *Bu rakkamın her bölgeye, içtimâî zümreye ve ailenin meşguliyet tarzına göre değişik olacağı* tabiidir ve bu hususta bazı yaklaşıtrıcı hesapları yapabilmek için nasıl hareket etmek lâzım geldiğini *asıl eser*'de tayine çalışacağız.

Defterlerimiz, vergi mükellefi olsun olmasın, asker, memur, müte-kait, kötürüm, müflis, «pîr-i fanî», misafir... herkesi *tam bir istatistikçi zihniyetiyle* kaydetmiştir. Sipahî, kal'a muhafızı ve akıncı gibi askerî

g) Rumeli yekûnlarımıza Paşa, Çirmen, Çingene, Kızılcâ Müsellem, Gelibolu, Vize, Silistire, Niğebolu, Vidin, Sofya, Köstendil, Alacahisar, Prizrin, İskenderiye, İlbasan, Vulçitrin, Ohri, Yanina, Karheli, Tırhala, Agraboz, Mora, Hersek, (iki kaza eksik), Bosna, Izvornik, Semendire livalariyle Limnos, Midilli, İmroz, Taşoz, Rados ve İstanköy adaları dahildir. Bn hesaba göre, Tuna nehri ile Sava ayağına kadar bütün Balkan memleketlerini ihtiva eden Rumeli kısmında yalnız Kilis livası ile Hersek livasından iki kaza noksandır. Buna mukabil Rumeli eyalet teşkilâtına dahil olmadığı halde Gelibolu livası ile Ege denizinde adı geçen adalar ilâve edilmiştir.

h) Tetkik ettiğimiz Nüfus ve Vergi Tahrirlerinin neticelerini tespit eden defterler arasında, şimdiye kadar İstanbul'a âit olanını maalesef bulamadık. Bu sebeble kat'i bir rakkam zikredebilecek durumda değiliz. F. Braudel'in yaptığı araştırmalara nazaran XVI. asrın sonu için bu şehre (Galata ve Üsküdar ile birlikte) 700.000 nüfus verilebilir. Biz 1520 - 1530 yılları için 400.000 kabul ediyoruz.

İstanbulun nüfusu hakkında, fakat maalesef XIX. asrın başına âit olmak üzere, bulabildiğimiz bir kayda göre İstanbul ve Bilâd-ı Selâse ehalesinin 1829 (1245) daki yekûnu 359.089 dur. Bu sayım bu tarihte zuhur eden bir kıtlık dolayısıyla (nüfusa göre ekmek tevzi etmek için) yapılmıştır. (Lâtîfi Tarihi, Cilt II, sf. 62)

zümre mensuplarını da çok defa ikamet ettikleri yerde kaydedilmiş bulabiliyoruz. Bununla beraber, *ümerânın maiyet halkı* ile (Edirne, Bursa gibi eski sarayları ve askerî merkezleri ihtiva eden büyük şehirlerde yokluğunun farkına vardığımız gibi) *saray ve konak halkının, yeniçeri ocağına mensup kıtaların kayıtlarına tesadüf edilmemektedir*. Bundan başka, bazı hesaplara göre bu sırada bir çok İtalyan şehirlerinde halkın yüzde beş veya onunu teşkil edecek kadar kalabalık bir zümreyi teşkil eden *köleler* de bizim tetkik ettiğimiz tahrir defterlerinde kayıtlı değildir. Bu sebeple, umumî nüfus yekûnları hesap edilirken bütün bu hususların göz önünde tutulması icap edeceği tabiidir. Devamlı bir şekilde memlekette ikamet etmeyen yabancı tüccarların ve bazen medrese talebelerinin de defterlere kayıtlı bulunmadığı tahmin edilebilir.

«TAHRİR DEFTERLERİNDE KAYITLI BULUNAN NÜFUS MİKTARININ SİHHATİ HAKKINDA: Bu tabloda bir araya getirilmiş olan *rakkamların sihhatini* başka kaynaklardan kontrol etmeye maalesef imkân yoktur. Bu nevi nüfus ve vergi tahrirlerinin memleket nüfusunu vaktiyle ne dereceye kadar sihhat ve sadakatle tespit etmiş olduğunu tâyin etmek de çok güçtür. Türlü sebep ve mülâhazalarla bir kısım nüfusun «gizlenmiş» veya tahrir komisyonları tarafından bulunup sayılamamış olması da mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda «*tahrirler, in muhtelif bölgelerde ve muhtelif devirlerdeki sihhat derecesi ve ifade ettiği mâna hakkında* hazırladığımız eserde uzun tahliller bulunmaktadır. Netekim, biraz aşağıda, hemen fethi müteakip Suriye'de ve İran'da yapılan uzun ve tahrirpîkâr harplerin sonunda Şarkî Anadolu'da icra edilen tahrirlerin neticelerini sihhat bakımından münakaşa konusu yapacağız.

Bu rakkamlardan mühim bir kısmını bizzat «tahrir»i yapanların defterlere kaydettikleri *yekûnlar*'dan faydalanarak bir araya toplamış bulunuyoruz. Fakat, defterlerden pek çoğu, bu suretle hazırlanmış olan yekûnları ihtiva etmediğinden, veya bazen verilmiş olan yekûnları kontrolsüz, geliş-güzel kullanmak tehlikeli bulunduğundan, *çok defa köy ve kasabalarındaki nüfusu birer birer saymak, köy, mahalle, kaza ve liva yekûnlarını bizzat toplamak mecburiyetinde kaldık*. Bu usul ise uzun ve yorucu mesafeyi icap ettirdiği gibi, türlü bakımlardan hatalı neticeler çıkarmağa da müsaittir. Gerçekten, defterlere kayıtlı bulunan nüfusun bu suretle sayılmasında ve toplanmasında hata yapmak ihtimali her zaman mevcuttur. Diğer taraftan bu usulde, asıl mühim olan (ve bu vesikalar üzerinde çalışacak ilim adamlarının sistemli araştırmaları ile tashihe ve tamamlanmaya müsait bulunan) *diğer*

bir hata kaynağı da bazı zümrelere âit «tahrir»lerin ayrı defterler teşkil etmesi ve herhangi bir şekilde bu defterlerin tetkik edilecek olan kolleksiyonlarda eksik bulunmasıdır. Bu bakımdan tahrir defterlerinin sistemini, tertip tekniğini iyi kavramış olmak ve elde mevcut malûmatın herhangi bir sebeple eksik olup olmadığını türlü yollardan tahkik etmesini bilmek lâzımdır ki bu hususun temini bugün bizim için, vaktiyle bu defterleri yazanlar için olduğu kadar, kolay bulunmamaktadır.

Bütün bu ihtirazî kayıtlara, şüphe ve tereddüt metotlarımıza rağmen netice itibariyle diyebiliriz ki, *bu defterlerin istatistik mütalarını, bazan kat'î rakkamlar olmaktan ziyade nüfus kütlelerinin büyüklük nisbetleri ve münasebetleri hakkında kıymetli ölçüler temin eden malûmat* olarak kullanmak mecburiyetinde kalabileceğimizi kabul etsek dahi, bu hâl onların fevkalâde büyük olan kıymetini azaltamayacaktır.

5. UMUMİ NÜFUS YEKÛNU OLARAK BULUNAN RAKKAMIN MÛNAKAŞASI VE BİR MUKAYESE

Her türlü tedbir ve itinaya rağmen bu tabloda XVI. asrın başındaki bütün Türkiye için azamî bir had olarak ortaya konan 12-13 milyonluk bir *nüfus varlığının azlığı*, acaba umumî şekilde bir itiraz ve münakaşa mevzuu olmuştur mu?

Hemen kayıt ve işaret edelim ki, aynı asır içinde Akdenizdeki diğer komşu memleketlerin nüfus varlıkları hakkında elde mevcut bilgiler, bizim ortaya koyduğumuz bu rakkamları şüpheye düşürecek mahiyette değildir:

Gerçekten, salgın hastalıklar ve sık sık zuhur eden kıtlıklar, doğumdan sonra ilk yaşlarda ölüm nispetinin çokluğu, tabii ömrün kısalığı ilâh.. gibi sebepler yüzünden, Orta Çağda Avrupa memleketlerinin nüfusu şayan-ı hayret derecede az bulunuyordu. İngiltere için yukarıda bahsettiğimiz 1086 yılındaki sayımın neticelerine göre, o tarihte bu memleketin nüfusunun 1 100 000 olması icap etmektedir. Netekim 1348 de 3 700 000 e çıkmış olan bu miktar, 1377 de 2 232 000 e düşmüş ve 1545 senesinde henüz 3 450 000 i dolduramamıştır. *XI. asırdan itibaren mütemadi bir nüfus artışı kaydedilmiş olmasına rağmen XIV. asırdaki Fransa'nın nüfusu da 16 - 17 milyonu geçmemiştir*⁸.

Bu suretle bazı Batı Avrupa memleketlerinin nüfusu, şimdikine nazaran 3 - 4 defa daha seyrek olmasına rağmen, istihsal ve münakale

⁸ IX. Congrès International des Sciences Historiques I. Rapports, P. 63-64.

şartlarının iptidailiği yüzünden bu memleketler kendisini büyük bir darlık içinde hissetmekteydi. Akdeniz memleketlerinin nüfusunda Yeni Zamanların başından itibaren mütemadî bir artış kaydedilmiş olmasına rağmen, *F. Baudel*⁹, (*XVI. asrın ikinci yarısında bütün Akdeniz memleketlerinin müşterek bir tarihini yazmaya teşebbüs eden ve Osmanlı tarihçiliği için de ihtilâlcî diyebileceğimiz yeni görüş ve buluşları ihtiva eden meşhur eserinde*), zengin bir bibliyografyaya dayanarak, hakikate yakın rakkamlar olarak bütün Akdeniz memleketleri nüfusu için bu asrın sonunda yekûnu, azamî olarak, altmış milyonu bulan şu rakkamları zikretmektedir:

A Bloku		B Bloku	
	milyon nüfus		milyon nüfus
İspanya	8	Avrupa Türkiyesi	8
Portekiz	1	Asya Türkiyesi	8
Fransa	16	Mısır	2-3
İtalya	12.5-13	Şimalî Afrika	2-3
Yekûn	37 5-88	Yekûn	20-22

Büyük bir tenkidî zekâyâ sahip olan müellif, bu rakkamların sıhhati üzerinde tabiatıyla icabeden titizlikle duruyor ve tereddütlerini gayet veciz şekilde ifade etmesini biliyor. *Hele İslâm memleketleri hakkındaki tahmin ve istidlâllerinin zayıflığı* hususunda fikirleri gayet sarihtir. Bu sahada ihticaca salih bir etüd bulunmaması kendisi için büyük bir üzüntü sebebi olmuştur. Buna rağmen, elde mevcut bütün imkânları yoklayarak büyük bir maharetle derlenmiş oldukları için bu rakkamlar, üzerinde durulmağa değer bir kıymet taşımaktadır. Müellifin o devirdeki Türkiyenin Avrupa ve Asyadaki arazisinin nüfus durumu hakkında ortaya koyduğu 16 000 000 rakkamıyla bizim aynı asrın başları için bulduğumuz 12 (ve hattâ bazı zarurî llâvelerle 13) milyon olarak kabul edebileceğimiz rakkam arasında aşağıdaki mülâhazalar dolayısıyla zannedilebileceği kadar büyük bir fark bulunmamaktadır:

1 — Bizim ortaya koyduğumuz yekûnlar XVI. asrın başlarına (1520-1530) âit olduğu halde F. Braudel'in teklif ettiği rakkamlar bu asrın sonuna dâirdir. Hâlbuki, bizzat müellifin ispat etmiş olduğu veçhile, *bu asrın başından itibaren bütün Akdeniz memleketlerinde nüfus durmadan artmış ve asrın sonuna doğru bazı memleketlerde iki misline bâliğ*

⁹ *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949, P. 347 — 357.

olmuştur. Meselâ Sicilya'nın nüfusu, 1501 - 1507 seneleri arasında, şu şekilde artmıştır:

1501	1548	1588	1607
600 000	850 000	1 101 000	1 100 000

Sicilyada nüfusun bu şekilde artışı XVII. asırda durmuş ve XVIII. asırda tekrar yükselmeye başlayarak 1713 te 1 143 000 i bulmuştur.

1505 senesiyle 1669 senesi arasında Napoli kiralığında da nüfusun yekûnu, aşağıdaki «II» numaralı tabloda görüleceği üzere, bir hayli artmış ve hattâ *1505 yılındaki nüfus miktarını 100 olarak kabul edecek olursak* bu miktar 1595 te 212 ye, yani iki mislinden fazlasına yükselmiştir :

TABLO II

Napoli Kırallığı'ndaki nüfusun 1505 - 1669 seneleri arasında geçirdiği tahavvüller

Seneler	Hane adedi	Artış nispeti 1505 = 100
1505	245.823	100
1532	315.990	124
1545	422.080	164.9
1561	481.345	187
1595	540.090	212
1648	500.202	190
1669	394.721	155

F. Braudel, Akdeniz memleketlerinde XVI. asır boyunca *umumî bir nüfus artışının mevcudiyetini isbat ve bazı içtimâî ve iktisadî hadiseleri bu nüfus artışı ile izah etmek isterken*, İspanya'da da aynı şekilde geniş ve kuvvetli bir nüfus tezayüdünün vuku bulunduğunu gösterir rakkamlar kaydetmiştir. Meselâ, Castilya kiralığındaki nüfus miktarı 1530 ile 1594 yılları arasında aşağıdaki şekilde artmıştır :

1530	1541	1594
3 089 894	4 004 730	6 031 440

Bu rakkamlara göre, 1530 *daki nüfusu 100 farzedecek olursak*, bu miktarın 1541 de 133 ve 1594 te 200 olmak suretiyle, 64 sene gibi kısa bir müddet zarfında, iki mislini bulduğu görülmektedir.

Bu devirde bütün Akdeniz memleketlerine has olan bu nüfus artışı hareketlerinden Türkiye'nin istisna edilebileceğini zannetmek müm-

kün değildir. Türkiye nüfusunun da Sultan Süleyman Tahrirlerinin yapıldığı devirden (F. Braudel'in zikrettiği rakkamların âit olduğu senelere) yani XVI. asrın sonuna kadar hiç olmazsa 40 % nispetinde artmış olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu artış nispeti kabul edildiği takdirde bizim rakkamlarımız F. Braudel'in rakkamlarına ziyadesiyle yaklaşmış olacaktır. Gerçekten, aşağıda *Türkiye'de XVI. asrın başı ile sonu arasında bazı büyük şehirlerde vukua geldiğini tespit edeseğimiz şekliyle de* büyük bir nüfus artışı göze çarpmaktadır.¹⁰

2 — Diğer taraflar, F. Braudel'in XVI. asrın sonuna dair zikrettiği rakkamların âit bulunduğu Avrupa ve Asya Türkiyeleri'nin bizim neşrettiğimiz rakkamların âit olduğu Türkiye'den çok daha büyük olması lâzım gelir. Gerçekten, *bizim neşrettiğimiz rakkamlar, Avrupada ancak Tuna'nın beri tarafında bulunan Balkan memleketlerine (Semendire, Bosna, Hersek, İzvornik livaları dahil) aittir.* Şarkî Anadolu hudutları da Van ve havalisini ihtiva etmemekte, cenupta da Musul'un altına inmemektedir. Braudel'in zikrettiği rakkamların ise, *(Asya ve Avrupa Türkiyesi tâbirleri sarîh olarak hudutlandırılmadığı için)* asrın sonunda Asya ve Avrupa'da ziyadesiyle genişlemiş olan bütün Osmanlı memleketlerinin nüfusunu ihtiva etmesi lâzımgelir. Bu takdirde ise tahmin edilen rakkamların büyük ölçüde arttırılması bile lâzım gelecektir.

3 — Bundan başka bizim tablomuzda *Şarkî Anadolu (Kadim ve Hâdis Rum vilâyetleri) ve Suriye'ye âit olan rakkamlar,* bu bölgelerde harp ve istilâ sonrasında hakim olan istikrarsız vaziyet dolayısıyla *nüfusun pek iyi sayılmamış olması* ihtimali, veyahut (memleket pek dağınık veya harap bir vaziyette bulunduğu için) *tespit edilen vaziyetin normal bir halde olmaktan uzak* bulunması dolayısıyla, üzerinde durulmaya değer. Ayrıca, *bu bölgelere âit defterlerin karışıklığı* dolayısıyla topladığımız rakkamları, diğer sahalarda yaptığımız gibi, her safhasında kontrol etmek bizim için mümkün olamamıştır. Bu bakımdan ileride bu rakkamlarda belki de bazı tâdiller yapmak icap edecektir.

Gerçekten, bizim tetkik ettiğimiz devirde, İranla daha evvel yapılmış olan uzun ve yıpratıcı mücadele yüzünden *Şark vilâyetlerinin*

¹⁰ IV numaralı tabloda sıralanmış olan şehirler arasından (1521-1580 seneleri ile 1571-1580 senelerine âit nüfus istatistikleri mevcut olan) Halep, Bursa, Selânik, Edirne, Ankara, Tokat, Trabzon, Sivas, Saray-Bosna, Serez, Manastır, Üsküp ve Sofya şehirlerinin «hane» yekûnları 50 sene gibi kısa bir zaman fasılası içinde 36.680 den 53.729 a yükselmek suretiyle 46 % dan fazla artmış olduğu görülmektedir. Hususî vaziyeti dolayısıyla, bu müddet zarfında Türkiye şehirlerinde umumiyetle müşahede edilmekte olan sür'atlı nüfus artışı hareketine iştirak etmeyip, bilakis gerilemiş olan Halep şehri nazarı itibara alınmadığı takdirde bu nispetin 2 % yi tecavüz edeceği aşıkardır.

bir kısmı harap ve tenhadır. Meselâ, Erzurum şehri birkaç Zaviye şeyhi ve sipahizâde hariç, tamamıyla gayr-ı meskûn bir haldedir¹¹ ve Defterde diğer yerler için de sık sık şu şekildeki kayıtlara tesadûf edilmektedir :

«Zikrolan yerler halî ve harap olup elli-altmış yıldan beri intifâdan kalıp...», «Bazı evkafın kurâları vâdilerde vâki olup *Kızılbaş Fetreti* zamanındanberi kırk-elli yıl mkitarı halî ve harap kalıp haliyâ vilâyet-i mezbure Hüdavendigâr hazretlerinin eyyâm-ı saadetlerinde şenlenmeğe yüzütutup etraf) ve havaliden perâkende olan ahâlisi gelip...».

Mısır memlûklerinin fena idaresinden yeni kurtulmuş olan *Suriye de harap ve dağınık* bir haldedir. Bu bakımdan fethi müteakip icra edilmiş olan bir nüfus tahriri, vaziyeti normal bir şekilde tespit edememiş olabilir. Meselâ, 1519 tarihli Trabulus Şam livası defterinin başında da şu kayıtlara rastlanmıştır :

«Vilâyet-i Trabulus'da bundan akdem *üçbin* miktarı köy ve karye olup kesret-i zulüm ve bid'atten ekseri harap olup hâliyâ *sekiz yüzü* mamur bulunup bâkisi mezra'a olduğu sebepten ol mezraalardan mezru' olanların şurut-ı mukasemesi veya maktu'u tahtında derc olunup ve hîn-i kitabette mezrû' olmayan mezraaların esâmisi bittamam deftere kaydolundu».

Böyle bir kayıt bize, «tahrir» yapıldığı sırada memleketin durumunun normal bir halde olmadığını (rakkamlarla ifadesini bulan) vecîz bir şekilde göstermektedir.

Gerçekten, bilâhare bu bölgede birbirini tâkiben yapılmış olan tahrirlerde *seri' bir kalkınma ve nüfus artışı* kayıt ve tespit edilmiştir. Bu artışı bu devirde bütün Akdeniz bölgesinde umumi bir şekil almış olan nüfus çoğalmasıyla izah etmek mümkün olduğu gibi; hemen harbi müteakip yapılmış bir tahririn tespit edemediği nüfusun bir kısmını (sulhün avdeti ve adaletli bir idarenin teessüsü ile tekrar huzur içinde yerli yerine yerleşmiş ve devlete karşı itimat hisleri artmış olan halkın

¹¹ 1539 (946 tarihli defter'de Erzurum şehri için şu kayıt vardır : «Şehr-i mezkûr serhadde olmakla *Kızılbaş ve Gürcü fetretinden* ehalisi perâkende olup nice zaman *hâlî ve harap* kalup hazret-i padişah ı âlempenah hallede mülkehû kibelinden kal'ası ta'mir olunup ve hisar-eri ve gösüllü yazılıp mezkûrlar dahi kal'a içinde evler bina eylemek üzere henüz reaya cem' olmamağın kadîm mahalleleri Defter-i Cedide kaydolundu ki reayası gelüp kal'a içinde ve tağra varoşunda mütemekkin olanlar defter olanda zikrolunan kanunnâme mücebince hukuk ve rûsumların Havvass ı Hümayun emînlerine teslim eyleyeler».

«tahrir» emirlerine daha itaatli bir şekilde uydukları için) müteakip tahrirlerin kaydetmeğe muvaffak olmasıyla de izah edebiliriz. Bu hakikati daha iyi belirtmiş olmak için, *üç muhtelif tarihte Şam Livasında yapılmış olan üç ayrı tahririn neticelerini mukayeseli bir şekilde göstermeye* yarayacak olan «III» numaralı tablo aşağıya dercedilmiştir.

TABLO III

Şam Livasında üç ayrı tarihte yapılmış olan tahrirlerin neticeleri

Tahririn yapıldığı tarih	Mezra'a adedi	Köy adedi	Müslim hâne adedi	Hristiyan hâne adedi	Akçe olarak senelik gelir
1521	1283	844	38672	—	12 657 665
1548	2076	1106	63035	—	13 663 396
1569	2100	1128	57397	—	15 804 300

Bu tabloda görüldüğü veçhile, ilk iki tahrir arasında geçen 28 senelik bir zaman fasılası içinde *Şam Livasındaki «hâne» adedinin 63 % nispetinde artmış olması, sadece bütün bu bölgelere şâmil umumi ve normal bir nüfus tezağüdü ile izahı güç bir keyfiyettir.* Osmanlı devrinde bu bölgede teessüs etmiş olan sükûn ve asayişin ve *disiplinli bir idarenin tahrir usûllerini müessir bir şekilde ve muvaffakiyetle tatbik edebilmiş olmasının da* bu neticenin elde edilmesinde büyük bir hissesi olabilir. Bununla beraber, (biraz aşağıda muhtelif tarihlere âit bazı şehir nüfuslarını mukayeseli tablolar halinde tetkik ederken görüleceği veçhile) XVI. asır boyunca bütün Akdeniz memleketlerinde müşahede edilen nüfus artışına Osmanlı memleketlerinin de geniş ölçüde iştirâk etmiş olduğuna şüphe etmekte caiz değildir. Nitekim, Diyarıbekir vilâyetinde de 1528 ve 1548 tarihlerinde (20 sene gibi bir fasıla ile) yapılmış olan iki ayrı tahririn neticeleri arasında 64 % bir nüfus artışı tespit edilmiştir. Filhakika, bu vilâyetteki «hâne» adedi 1528 tahririnde 70 691 iken 1548 tarihinde 107 601 e çıkmış ve aradan geçen 20 sene gibi kısa bir müddet zarfında 36 360 hane artmıştır.

AKDENİZ'DE XVI. ASRIN SONUNDAKİ NÜFUS MUVAZENESİ İÇİN YAPILAN HESAPLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU LEYHİNE YAPILACAK BAZI TADİLLER: Buraya kadar üç madde halinde tetkik konusu yaptığımız mülâhazalara nazaran, F. Braudel'in XVI. asrın son seneleri için Türkiye nüfusu hakkında ileri sürdüğü tahminlerin, kendilerinin de mütemayil buldukları veçhile, hakikatın dînunda olduğu iddia edilebilir. Çünkü bizim türlü mülâhazalarla (Osmanlı İmparatorluğu için

tam dahi olmadığına kani bulunduğumuz) 12-13 milyonluk bir nüfus mevcudu, XVI. asrın başlarına aittir. Bundan başka bizim hesapta Avrupa Türkiyesi yalnız Tuna'ya kadar olan Balkan memleketlerine ve Asya'da da, gerek Şarkî Anadolu'da ve gerek Irak'ta büyük noksanları olan ve mühim bir kısım itibarıyla henüz harp sahası halinde harap ve tenha bulunan ülkelere aittir. Asrın sonuna doğru yapılmış olan fütühat ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa, Asya ve Akdeniz adalarındaki hakimiyet sahasını son derecede genişletmiştir. Bu bölgelerin de nüfusunu hesaba katar ve Sultan Süleyman Tahrirlerinin yapıldığı tarihlerden (1520-1530) XVI. asrın sonuna kadar Osmanlı memleketlerinde de aşağı yukarı 60 % kadar bir nüfus artışını da kabûl edecek olursak, *F. Braudel'in bu devirde nüfusunu 60 milyon olarak hesap ettiği Akdeniz memleketlerinde 37,5-38 milyon olarak tahmin ettiği Hristiyan dünyası karşısında, 20-22 milyon değil, hiç olmazsa 30 ve belki de 35 milyonluk bir Osmanlı İmparatorluğu tasavvur etmek lâzım gelecektir.* Bununla beraber burada ileri sürdüğümüz bu tahminlerimizin hakiki bir kıymet kazanabilmesi için bu hesapların ayrıca tahkik ve isbatı icap etmektedir.

Büyük bir memnunlukla kaydedelim ki (bu makalede bahis mevzuu etmiş olduğumuz büyük nüfus ve vergi tahrirlerinin neticelerini tespit eden teftişler sayesinde) biz *bu münakaşayı* günün birinde *böyle tehlikeli bir zan ve tahmin sahasından çıkarıp sarîh ve kat'î rakkamlar zikrederek neticelendirebilecek bir durumdayız.* Yalnız bu hususta biraz daha beklemek lâzım gelecektir: Sultan Süleyman Tahrirlerinin büyük bir kısmının neticelerini ihtiva edecek olan eserimizi tamamladıktan sonra, çalışmalarımızı XVI. asrın sonlarına doğru yapılmış olan ve oldukça tam kolleksiyonlar halinde muhafaza edilmekte bulunan diğer defterlerin taranması işine tevcih etmek niyetindeyiz. Ancak uzun zaman ve emek sarfını icap ettirecek olan bu iş de bittikten sonra, *XVI. asır boyunca Türkiyede nüfusun hangi bölgelerde ne nispette artarak asrın sonunda hangi rakkamlara bâliğ olduğunu büyük Osmanlı İmparatorluğu haritası üzerinde göstermek mümkün olacaktır.*

6. XVI. ASIR BOYUNCA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VUKUA GELEN NÜFUS ARTIŞLARINI TESBİT İMKÂN LARI

Aynı bölgede *daima aynı kalan usullerle 30—40 sene gibi fasılalarla yeknesak bir şekilde icra edilmiş olan müteaddit tahrirlerin neticelerini mukayeseli bir şekilde aynı tablolarda toplamının ve bu tabloları en büyük devirleri için bile Osmanlı İmparatorluğu ölçüsünde ta-*

addüt ettirmenin bu imparatorluk dahilindeki nüfus hareketlerini tayin için büyük bir kıymet ve mâna taşıyacağında şüphe yoktur. Fakat biraz yukarıda kaydettiğimiz gibi, bu husustaki çalışmalarımız henüz kâfi derecede ilerlemiş olmadığı için, asırlar boyunca *Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketlerini, bazı büyük şehirlerin nüfuslarındaki tebeddüller etrafında da tetkik edebiliriz ve bugün ancak bunu yapmakla iktifa etmeye mecbur bulunuyoruz.*

Türlü sâikler altında köylerden şehirlere doğru esasen mevcut olan göçlerin bazı şartlar altında anormal bir şekil alabileceği ve şehirlerdeki nüfus artışının ekseriya memleketin umum nüfusundaki artış nisbetiyle mütenasip bulunmadığı, hattâ küçük şehirlerle büyükleri ayrı ayrı nazar-ı itibara almak lâzım geldiği bir hakikat olmakla beraber, *Türkiye'de XVI. asır boyunca şehirlerin nüfusunun durmadan artmakta olduğunu göstermek itibarıyla bizim burada zikredebileceğimiz rakamların bir kıymeti olacağını ve her bölgenin mümessil şehirlerinden bazılarının nüfuslarında görülen artışları, bir «sondaj» denemesi şeklinde, bu bölgelerdeki nüfus hareketlerinin ölçülmesine hizmet edecek bir karîne olarak alınabileceğini zannediyoruz.* (Bk. Not No. 10)

ŞEHİRLERİN NÜFUSUNDA GÖRÜLEN ARTIŞLAR: Osmanlı İmparatorluğu'nun (tercihen en büyükleri arasından seçtiğimiz) tipik bazı şehirlerdeki nüfus miktarlarının muhtelif tarihlerde ne şekilde değişmiş olduklarını göstermek üzere tertiplediğimiz «IV» numaralı tablo aşağıya dercedilmiştir¹². Bu tablonun tedkikinde göze çaracak mühim bir nokta, bu devirde yakın şarkın en büyük şehiri olduğunu tahmin ettiğimiz İstanbul'un cedvelin başında yer almasıdır. Gerçekten, bizim tedkik ettiğimiz nüfus ve vergi tahriri defterleri arasında maalesef şimdiye kadar İstanbul'a âit bir deftere tesadüf edilememiştir. Bu vaziyet karşısında bu dev şehrin hakiki nüfusu hakkında bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. *F. Braudel*'in yaptığı tetkiklere göre, bu şehre XVI ncı asrın sonu için (Galata ve Üsküdarla birlikte) 700 000 nüfus atfetmek mümkündür¹³. Bu hale göre 1520-1530 yılları için biz bu şehir için 400 - 450 bin nüfus kabul edebiliriz (Bk. Tablo I, «h»).

Aynı tablonun tedkikinden anlaşılacak diğer mühim bir cihet de

¹² Bu tabloda şehirlerin nüfusu defterlerde yazılı olduğu veçhile, evli adam (hane) adedi ile gösterilmiştir. Bu rakamlardan herhangi bir şehrin hakiki nüfusunu (kadınlar, çocuklar, köleler ve hattâ bazan unutulmuş olması muhtemel askerler dahil) hesap edebilmek için hane adedini aşağı-yukarı «5» emsâli ile darbetmek pek hatalı bir hareket olmayacaktır, kanaatindeyiz.

¹³ *F. Braudel La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris 1949, p. 271.

TABLO IV

Muhtelif tarihlerde yapılmış olan tahrirlere göre belli başlı Türkiye şehirlerinin "hane,, olarak nüfus sayıları

Şehrin adı	1451 - 1480	1481 - 1520	1521-1530	1531-1570	1571-1580	1581-1700
Halep	—	11 224 (1519)]	10 342	8 883 (1526)	8 242	8 430 (1586)
Şam	—	—	10 423	—	—	7 778 (1595)
Bursa	—	—	6 351	—	12 852	—
Selânik	1 884 (1478)	—	4 863	—	4 630	—
Edirne	—	—	4 061	—	5 480	—
Diyaribekir	—	—	—	3 444 (1541)	5 717	—
Ankara	—	—	2 704	—	5 274	—
Atina	—	—	2 297	3 203 (1570)	—	—
Kayseri	—	1 870 (1500)	2 139*	—	—	6 036 (1586)
Basra	—	—	—	—	2 879	5 512 (1689)
Tokat	2 888 (1455)	1 795 1 142 (1485) (1520)	1 550	—	2 415	3 858 (1646)
Niğebolu	—	1 943 (1516)	—	—	2 131	—
Bağdat	—	—	—	—	—	3 872 (?)
Trablus-Şam	—	1 250	—	1 267	—	1351
Trabzon	—	—	1 285	—	1 952	—
Konya	899 (?)	1 114 (1518)	1 345*	—	2 792	—
Sivas	566 (1455)	886 (1485)	1 011	—	3 063	—
Saray-Bosna	—	—	1 024	—	4 270	—
Şerez	817 (?)	987 (1465)	—	1 093	—	1 204
Manastır	441 (?)	567 (?)	—	845	—	1 076
Üsküp	826 (?)	965 (?)	—	842	1 252 (1546)	1 794
Sofya	—	—	709	1 427 (1546)	1 477	—

(*) Bu işareti taşıyan Konya ve Kayseri şehirlerinin nüfusu içinde «mücerre» ler, yani henüz evlenmemiş olan yetişkin erkeklerde bulunmaktadır. Bu sebeble, bu yekûnlardan % 10 — 15 gibi bir miktarı çıkarmak icap etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde Halep, Bursa, Şam gibi *büyüklik itibarıyla başta gelen şehirlerin nüfusunun bile XVI. asırda 60-70 bin kişiyi tecavüz etmeyişidir*. Diğer birçoklarının nüfusu ise ancak 8-10 bin arasındadır. Hâlbuki, ekseri yabancı seyyahlar bu şehirlerin bazı- larını bize «muazzam beldeler» olarak tasvir etmişlerdir¹⁴. Esasen, verdikleri malumat, bu şehirlerin kendi üzerlerinde bıraktığı intibaları nakletmekten ibaret olan seyyahların kitaplarında, bu devirdeki im- paratorluk şehirlerinin nüfusuna âit sahih rakamları bulmak imkânsızdır.

Diğer taraftan, bizim tedkik ettiğimiz nüfus ve vergi tahriri defterlerinin verdiği malumattan şüphe etmek için de ortada hiç bir ciddi sebep yoktur. Çünkü bu defterler, umumiyetle, vergi mükellefi olsun olmasın, her sınıf ve meslekten herkesi, (onların kör, kötürüm, pîr-i fanî, hasta, mariz ve hatta müsafir olup olmadığına bakmıyarak) buldukları yerde kayıt ve tespit etmektedir. Bu gibi sayımlarda büyük şehirler halkının bu şekilde tesbiti işinin büyük müşküller arzettiye- ceği de tabiidir. Bütün mesele, askeri sınıftan olan herkesin kayde- dilip edilmediğinin tayini işidir. Gerçekten, bir çok küçük şehirlerde kal'a muhafızı, tımarlı sipahi, sipahi oğulları, akıncı, yörük... ilh. gibi türlü askeri vazifeleri olan kimseler bu defterlerde isimleriyle kayıtlı oldukları halde, *Edirne veya Bursa gibi büyük şehirlerde bulunması lâzım gelen garnizonların, saray veya konak müntesiplerinin, büyük beylerin maiyyet halklarının ve bazan medrese talebelerinin kaydedil- memiş olması* nazar-ı dikkati celbetmektedir. Diğer taraftan, bu devir şehirlerinde *miktarları büyük bir yekûn teşkil etmesi lâzım gelen kö- lelerin* de bu sayımlara ithal edilmemiş olması da göze çarpmaktadır. Bazı büyük şehirlerde *Frenkler veya Lâtinler* namı altında adedi mahdut bazı zümrelerin kaydedilmiş olduğu görülmekle beraber, adet- leri daha çok olması lâzım geldiği halde belki gelip-geçici oldukları için yabancı tüccarların da tam olarak kaydedilmedikleri tahmin edile- bilir. Bütün bu zümrelerin XVI. asırdaki Türkiye şehirlerinin kalabalı- ğını arttıracak mühim unsurlar olmalarına rağmen, defterlerin münha- sıran hür insanları, memlekete avarız vergisi tarh ve tevzi edildiği za- man bu vergiye mevzu teşkil etmesi mümkün gözükken erkek nüfusu

¹⁴ J. Sauvaget, (*Alep*, Paris 1941 p. 288.) Halep şehrinin XVII. ve XVIII. asır- lardaki nüfusunu, tahmini olarak dahi olsa, tesbit etmenin imkânsız olduğuna kanidir. Çünkü, ona göre, Avrupalı seyyahların zikrettikleri rakamlar 70 bin ile 500 bin ara- sında değişen bir takım tahminlerden ibarettir. P. Masson, *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*. Paris 1896, p. 378 de Halep şehrinin nüfu- sunu XVII. asırda 200 ile 300 000 arasında tahmin ediyor. 1482 de Bursa'yı ziyaret etmiş olan Bertrandon de la Broquière yalnız Hisarda 1000 evin mevcut olduğunu kaydetmiş tir. *Le voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neş., Paris 1892, p. 135-136.

ihtiva etmesi, (türlü vazife ve mükellefiyet mukabili olarak bu vergiden istisnaî şekilde muâf tutulanlar var ise, muafiyet sebepleriyle birlikte onların isimlerini de ekseriya kaydetmiş olmalarına rağmen bu şehirlerin nüfus miktarlarını tam olarak hesap etmemize manidir.

Esasen, bu devirde nüfusları durmadan artmış olmalarına rağmen Akdeniz memleketlerinin belli-başlı diğer şehirlerinin nüfusları da zannedildiği kadar büyük geçildir. Bu şehirlerin içinde en büyüklerinden biri olan Venedik'in nüfusu bile XVI. asır boyunca aşağıdaki şekilde inkişaf arzedebilmiştir.¹⁵

1559	1563	1568	1574	1593	1642
100 000	168 627	148 640	175 000	137 000	124 000

Venedik nüfusunun 1574 yılına kadar bir müddet yükseldikten sonra azalmağa başlamasında, iktisadî inhitat kadar, 1575 ve 1630 senelerinde zuhur eden vebanın açtığı büyük boşlukların tesiri de olmuştur. Aynı suretle, Venedik gibi Napoli ve Milano'nun nüfusları da XV. asrın sonlarından itibaren 100 bin nüfusa baliğ olmuş ise de, Cenova, Roma, Floransa, Bolonya, Verona gibi diğer şehirlerin nüfusu 50 bin etrafında kalmış, diğer pek çoklarında ise nüfus 10 bini tecavüz edememişti. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Floransa'nın nüfus vaziyeti aşağıdaki şekilde değişmişti:

1551	1562	1622
59 000	59 261	66 056

Diğer dört büyük şehir için de, bizi alâkadar eden tarihlerde nüfus durumu aşağıdaki şekilde değişmeler arzemiş bulunmaktadır:

	1501	1548	1570	1607	1624	1642
Palermo	50 000	80 000	90 000	104 000	128 000	100 000
Messina	35 000	50 000	75 000	100 000	—	90 000
Katanya	14 000	25 000	26 000	28 000 (1595)	—	20 000
Napoli	1 50 000 (1500)	245 000 (1547)	—	275 000 (1599)	280 000 (1616)	186 000 (1688)

¹⁵ F. Braudel, adı geçen kitap, p. 268 ve IX. Congrès International des Sciences Historiques I. Rapports, 1950 p. 65.

TABLO V

1546 tarihinde Üsküp şehrinde oturan müslüman halktan
bir kısmının meslek ve meşguliyetleri¹⁶

Meslek ve vazife	Adet	Meslek ve vazife	Adet	Meslek ve vazife	Adet
Kal'a muhafızı	15	Çıkırıkçı	10	Eskici	3
Berat sahibi	26	Marangoz	11	Kılıççı	3
Malûl ve ihtiyar	14	Attar	16	İplikçi	4
Celep	18	Nalbant	9	Mumcu	2
Akıncı	166	Bakkal	16	Kazancı	4
Müezzin	58	Pabuççu	25	Kepkebûr	3
Muhassıl	66	Kasap	21	Kuyumcu	4
İmam	71	Cerrah	1	Nalçacı	1
Hatip	2	Çilingir	7	Çeltük reisi	2
Kadı	1	Bardakçı	10	Darphane muhasibi	1
Müderriş	2	Eskici	2	Darph. hademesi	1
Şeyh	3	Kebeci	8	Darph. hazinedarı	1
Derviş	9	Keçeci	4	Darph. ustası	4
İmaret hizmetçisi	6	Kavaf	5	Darph. çavuşu	1
Pirinççi	2	Esirci	5	Sahib-i'ayar	1
Abacı	5	Semerci	8	İmaret mu'arrifi	1
Çulha	2	Sabuncu	8	Bıçakçı	3
Başmakçı	36	Çizmeçi	19	Çömlekçi	4
Hamamcı	1	Çerçi	4	Âmil	1
Tellâk	15	Börekçi	1	Tarakçı	3
Saraç	19	Taşçı	3	Dökmeci	3
Mutaf	10	Helvacı	5	Arabacı	1
Tabbak	81	Boyacı	7	Hallaç	3
Terzi	42	Tacir	25	Berber	3
Dükkândar	20	Fırınçı	4	Tuzcu	1
Takyeci	27	Dülger	1	Hancı	1
Çiftçi	35	Kayyum	2	Kunduracı	4
Ekinci	7	Katırcı	2	Arakiyeci	1
				Keskici	1

¹⁶ Bundan başka şehirde oturan 216 hane hristiyan arasında da 9 terzi, 1 çilingir, 1 mutaf, 4 balıkçı ve 1 pabuççu görülmüştür. Ayrıca şehir halkından 283 hanenin başkalarının evlerinde kira ile oturmakta olmalarının tesbit edilmiş olması da nazara dikkati çekmektedir.

7. «TAHRİR DEFTERLERİ»NİN DEMOGRAFİ İLE İLGİLİ OLARAK VERDİĞİ ÇEŞİTLİ BİLGİLERE ÂİT DİĞER MİSÂLLER

Bu makalede nüfus istatistikleri bakımından kıymet ve ehemmiyetlerini tedkik ettiğimiz kaynaklarda XVI. asrın Türkiye şehirleri hakkında daha pek zengin ve çeşitli malûmata, «kantitatif» olduğu kadar «kalitatif» demografiyi alâkadar eden bilgilere de tesadüf edilmektedir. Meselâ, Türk şehirlerinin İmaret, han, hamam, mektep gibi ihtiyaç ettikleri medenî tesislerin miktarı, şehirdeki türlü san'atlarla meşgul olanların adedi, müderris, şeyh, seyyid, sipahizâde, akıncı... gibi zümrelerin nispetleri, şehir halkının mensup oldukları din bakımından terkihi ilâh.. gibi *Türk şehirlerinin fizyonomisini çizmeye, bu şehirlerdeki içtimâî-iktisadî münasebetler nizamını tayine yarayacak kıymetli malûmatı bulmak* ta bazan mümkün olmaktadır.

Bu hususta bir misâl vermiş olmak için, 1546 tahririne göre, Üsküp şehrinde sâkin bulunan 1004 hane müslüman halkın (216 hane hristiyan ve 32 hane yahudi yanında) içtimâî ve meslekî durumları hakkında «V» numaralı tablodaki malûmatı çıkarmanın mümkün olduğunu burâda kaydedebiliriz.

Aynı şekilde, Türkiye şehirlerinin nüfuslarının din bakımından tereküpplerinde asırlar boyunca vukua gelen tahavvülleri takip için Selânik şehri için tertip ettiğimiz aşağıdaki cedvele benzêr cedveller hazırlamak ta mümkündür.

Tarih	Müslüman (Hâne)	Hiristiyan (Hâne)	Yahudi (Hâne)	Yekûn (Hâne)
1478	833	1.047	—	1.884
1529	1.229	989	2.645	4.863
1568	1.317	506	2.807	4.630